

Marek Proniewski¹

PARADYMATY ROZWOJU REGIONALNEGO (PRZEGLĄD TEORII)

Streszczenie

W opracowaniu wskazano szereg wybranych teorii regionalnych, wyjaśniających mechanizmy rozwoju regionalnego, z uwzględnieniem ujęć współczesnych w tym zakresie, a mieszczących się w koncepcjach rozwoju egzogenicznego i endogenicznego. Zwrócono uwagę na dyskusje toczące się w zakresie wyboru modeli polityki regionalnej i kierunków rozwoju regionalnego przy uwzględnieniu procesów integracji i globalizacji.

Słowa kluczowe: rozwój regionalny, teorie rozwoju regionalnego, modele polityki regionalnej

PARADIGMS OF REGIONAL DEVELOPMENT

Summary

The study identifies a number of selected regional theories explaining the mechanisms of regional development, including those representative of modern approaches to the problem and falling within the concepts of exogenous development and the concepts of endogenous development. Attention is drawn to the ongoing debate on the choice of models for regional policy and the directions of regional development in the light of integration and globalisation.

Key words: regional development, theories of regional development, models of regional policy

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest przegląd teorii regionalnych, w tym koncepcji polaryzacyjnych, wyjaśniających mechanizmy zróżnicowania rozwoju regionalnego, a także wskazanie na kształt i nowy paradygmat polityki regionalnej. Dyskusje toczące się w zakresie wyboru kierunków polityki rozwoju regionalnego oscylują między modelem wyrównawczym a modelem polaryzacyjnym, opierając się na koncepcjach rozwoju egzogenicznego i endogenicznego. Problemem otwartym jest kształt przyszłej polityki regionalnej, która pozwalałaby na elastyczne dostosowanie do nowych zmian i pojawiających się wyzwań globalizacyjnych i integracyjnych.

¹ dr hab. Marek Proniewski, prof. UwB – Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Ekonomii i Zarządzania, Katedra Polityki Ekonomicznej i Rozwoju Gospodarczego, marek.proniewski@uwb.edu.pl

1. Teorie rozwoju regionalnego

Teorie rozwoju regionalnego mają na celu opis i uogólnienie określonych zjawisk zachodzących w przestrzeni, wskazanie na przyczyny dynamiki rozwojowej jednych regionów czy niedorozwoju innych w tym samym horyzoncie czasowym. Jednocześnie zakładają obiektywne istnienie różnic w poziomie rozwoju regionów [Szymła 2004, s. 63].

Badacze zajmujący się problematyką rozwoju regionalnego przytaczają różne teorie, wskazując na brak jednej – uniwersalnej [por. m.in. Grosse 2007b, s. 28-29; Gawlikowska-Hueckel 2002, s. 11-113; *Gospodarka regionalna...* 2008; Kudłacz 1999; Malik 2011; *Metody oceny...* 2006; Proniewski 1996, s. 32-33]. W literaturze dokonywane są próby całościowego ujęcia koncepcji i modeli rozwoju regionalnego. Jedną z nich jest propozycja Z. Strzeleckiego uporządkowania teorii za K. Stackelbergiem i U. Hahnem na teorie lokalizacji oraz teorie wzrostu i rozwoju („od góry” – egzogeniczne i „od dołu” – endogeniczne) [Strzelecki 2008, s. 82,85].

Strahl grupuje koncepcje rozwoju regionalnego według dwóch kryteriów, tj. [*Metody oceny...* 2006, s. 22-23]:

- 1) kryterium dylematu „leseferyzm czy interwencjonizm w rozwoju regionalnym, w ramach którego wyróżnia mechanizm rozwoju regionalnego bazujący na regulatorach rynkowych, interwencyjnym oddziaływaniu polityki regionalnej i równoważeniu oddziaływania rynku i instrumentów interwencyjnych”;
- 2) kryterium stopnia oryginalności, wyróżniające teorie pierwotnie sformułowane (oryginalne), koncepcje wtórne, koncepcje łączące odrębne teorie cząstkowe.

Do teorii lokalizacji działalności gospodarczej, które odnoszą się w sposób bezpośredni bądź pośredni do rozwoju regionu, zaliczamy [Strzelecki 2008, s. 82]:

- teorie lokalizacji (produkcji rolnej – J. H. Thunena; lokalizacji przemysłu – A. Webera);
- teorię bazy ekonomicznej (W. Sombarta);
- teorie ośrodków centralnych (W. Christallera);
- teoria biegunów wzrostu (F. Perrouxa, J. R. Boudeville’a);
- teorie gospodarki przestrzennej.

Malik, podkreślając teorie polaryzacji rozwoju regionalnego, wskazuje na teorie i modele rozwoju, będące podstawą dla współczesnych koncepcji badań jak [Malik 2011, s. 16-20]:

- teorię polaryzacji sektorowej (A. Schumpetera, F. Perrouxa);
- model kumulatywnej przyczynowości (G. Myrdala);
- teorię polaryzacji regionalnej (A. O. Hirschmana, J. R. Boudeville’a);
- teorię polaryzacji technicznej (J. R. Boudeville’a, L. E. Davina, J. Paelincka);

- teorię osi rozwoju (P. Pottiera);
- teorię „rdzenia (centrum) i peryferii” (J. Friedmana, R. Prebisha).

Teorie polaryzacyjne są rozwinięciem klasycznych koncepcji różnie interpretowanych biegunów rozwoju.

2. Teoria neoliberalna a teoria keynesowska

Większość teorii regionalnych można pogrupować w dwa przeciwstawne nurty, tj. teorie o charakterze neoliberalnym i teorie inspirowane doktryną keynesowską [Korenik 2004, s. 109]. Teoria neoliberalna (neoklasyczna) zwraca uwagę na stronę podażową gospodarki. Wzrost gospodarczy zależy głównie od rozmiarów i struktury zasobów środowiskowych, kapitałowych, ludzkich, regionu, wiedzy i technologii. W rozwoju regionu istotne są kwalifikacje kapitału ludzkiego, istniejące korzyści lokalizacji i korzyści urbanizacji [Dutkowski 1999, s. 53]. Podkreśla się, że różnice w zakresie regionalnych czynników produkcji niweluje automatycznie w określonym czasie mechanizm rynkowy. Zakłada się jednocześnie naturalną tendencję wyrównywania się krańcowych wynagrodzeń czynników produkcji w ujęciu międzyregionalnym. W sposób naturalny następuje więc wyrównywanie się poziomu rozwoju przestrzeni, bowiem kapitał przenosi się z obszarów znacznie zagospodarowanych (drogich) do miejsc relatywnie mniej rozwiniętych (tańszych). Poprzez dynamiczne rozprzestrzenianie się technologii następuje wyrównywanie się poziomów rozwoju różnych obszarów, a także likwidacja różnic w zakresie posiadanych przez regiony czynników rozwoju ze względu na ich międzyregionalne przemieszczanie się.²

Teoria keynesowska zakłada, że „mimo stanu gospodarczej równowagi może występować niepełne wykorzystanie użyteczności czynników produkcji, w szczególności pracy” [Głębicka, Grewiński 2003, s. 22]. Wskazuje na niedoskonałości mechanizmu rynkowego i konieczność ingerencji państwa. Dysproporcje regionalne poprzez działanie mechanizmu rynkowego nie zostają zlikwidowane, a nawet pogłębiają się. Strona popytowa i inwestycje są najważniejszym czynnikiem wzrostu. Inwestycje wywołują efekt dochodowy (wpływają na dochód i produkt globalny), ilościowy (umożliwiają wzrost ilości produkcji i zmiany struktury kapitału) i komplementarny (efekt sprzężenia napędzającego – współpraca przemysłów towarzyszących produkcji dóbr z nowych inwestycji; efekt sprzężenia zwrotnego – wzrost popytu firm na dobra i usługi wytwarzane w regionie). Popyt końcowy jest efektem bezpośredniego wzrostu dochodów w regionie w wyniku funkcjonowania inwestycji [Bagdziński, Maik, Potoczek 1995, s. 63].

² Teoria ta przyjmuje założenie doskonałej konkurencji, pełnego wykorzystanie zasobów pracy i aparatu wytwórczego, a także istnienie doskonałej mobilności czynników produkcji.

3. Wybrane teorie wyjaśniające zróżnicowania rozwoju regionów

Można wskazać na kilka wybranych koncepcji teoretycznych wyjaśniających mechanizmy rozwoju regionalnego i uwarunkowania wywołujące zjawisko peryferyjności obszarów, jak:

- teoria biegunów wzrostu/rozwoju (F. Perrouxa);
- teoria produktu podstawowego (H. Innesa);
- teoria cyklu produkcyjnego (R. Vernona);
- koncepcja terytorialnych systemów produkcyjnych (GREMI)³;
- regionalna teoria polaryzacji (G. Myrdala, A. O. Hirschmana, J. R. Boudeville'a);
- teoria uczącego się regionu (R. Floridy);
- nowa teoria wzrostu (P. Romera, R. E. Lucasa);
- koncepcja nowej geografii ekonomicznej (P. Krugmana);
- teoria „centrum-peryferie” – teoria rozwoju zależnego (J. Friedmana, R. Prebischa).

Teoria biegunów wzrostu została sformułowana w latach 50. przez F. Perrouxa. Procesy rozwojowe z różną intensywnością koncentrują się w określonych miejscach (ośrodkach), określanych jako tzw. bieguny rozwoju [Silski 2000, s. 31], a następnie rozprzestrzeniają się [Kociszewski 2010, s. 167]. Bieguny wzrostu pobudzają lub hamują rozwój gospodarki, powodując zjawisko polaryzacji. Rozwój ma więc charakter spolaryzowany, a dysproporcje są nieuniknione [Gawlikowska-Hueckel 2002, s. 24]. Obok pojęcia bieguna wzrostu pojawia się koncepcja osi rozwoju, łączącej szereg biegunów. Biegunem wzrostu może być [Silski 2000, s. 32]: jednostka gospodarcza, w sensie geograficznym – zespół jednostek gospodarczych (kooperujących zakładów przemysłowych, gałęzi, branż) bądź silny gospodarczo, wiodący ośrodek miejski. Działanie jednostek generujących silne impulsy rozwojowe, innowacyjne powoduje polaryzację rozwoju [Lisowski 2004, s. 309].

Rozwinięciem teorii bazy ekonomicznej jest teoria produktu podstawowego H. Innesa [Landes 2000, s. 332], odnosząca się szczególnie do regionów o niewykorzystanych zasobach produkcyjnych i małym popycie wewnętrznym. Eliminacja ograniczeń w przemieszczaniu dóbr i wspomaganie firm bazowych (eksportowych) może tworzyć impulsy rozwojowe [Bagdziński, Maik, Potoczek 1995, s. 64]. Działalność eksportowa jest źródłem rozwoju regionu. Regiony powinny zmierzać do stopniowej specjalizacji produkcyjnej, stworzenia produktu podstawowego w gospodarce regionalnej, najbardziej konkurencyjnego na rynkach zewnętrznych. Specjalizacja produktowa przynosi obniżenie kosztów transakcyjnych, umożliwia doskonalenie procesu produkcji i jakości produktów podstawowych, co w efekcie przyczynia się do wzrostu konkurencyjności tych

³ *Groupe de Recherche Europeen sur les Milieux Innovateurs.*

produktów [*Metody oceny...* 2006, s. 24]. Teoria ta zakłada udział podmiotów publicznych we wspieraniu procesu specjalizacji, m.in. poprzez inwestycje infrastrukturalne, rozwój usług otoczenia biznesu, współfinansowanie działalności badawczej i innowacyjnej [*Metody oceny...* 2006].

W teorii cyklu produkcyjnego R. Vernona rozwój regionalny jest powiązany z istnieniem cyklu życia produktu. Rozwój danego regionu związany jest z fazami, jakie przechodzi produkt (produkty), mający istotne znaczenie dla gospodarki tego obszaru. Podczas „życia produktu” można wyróżnić kilka charakterystycznych etapów [*Metody oceny...* 2006]:

- 1) powstanie nowego produktu – następuje w regionach wysoko rozwiniętych, o dobrze rozwiniętej bazie innowacyjnej, naukowej, wysoko wykwalifikowanej kadrze, o większej dostępności kapitału ryzyka, szerszym rynku konsumentów dla danego produktu;
- 2) doskonalenie – odbywa się także w regionach rozwiniętych, ale poziom innowacyjności jest już stosunkowo mniejszy. Stopniowe rozprzestrzenianie się technologii powoduje, że dany produkt wytwarza coraz więcej przedsiębiorstw, więc dochód z jego produkcji maleje;
- 3) standaryzacja – na tym etapie następuje przeniesienie produkcji z regionów wysoko rozwiniętych do regionów słabo rozwiniętych (peryferyjnych), dysponujących tańszą siłą roboczą. Następuje zmiana kryteriów lokalizacji, a przeniesienie produkcji do regionów słabiej rozwiniętych wpływa na rozprzestrzenianie się impulsów rozwojowych (innowacji) z centrum na peryferia.

Koncepcja terytorialnych systemów produkcyjnych przyjmuje, że ekspansja małych i średnich przedsiębiorstw jest kluczową determinantą przekształcenia części obszarów peryferyjnych w przemysłowe obszary wzrostu w krajach wysoko rozwiniętych. Terytorialne systemy produkcyjne są definiowane jako sieć geograficznie skoncentrowanych przedsiębiorstw, jednego lub kilku rodzajów produkcji (oparte na rodzimej sile roboczej, wyrastające z tradycji), które wraz z partnerami lokalnymi decydują się na koncentrację lokalnych zasobów i kooperację w zakresie realizacji wspólnych strategii rozwojowych. W konsekwencji, dzięki lokalnej sieci powiązań, przepływowi informacji, wiedzy, doświadczeń i wzajemnej spójności, stają się miejscem nasilenia procesów rozwojowych, a także źródłem przewagi konkurencyjnej dla skupionych tam, komplementarnych względem siebie, małych i średnich przedsiębiorstw, elastycznie reagujących na potrzeby rynków międzynarodowych. Terytorialne systemy produkcyjne bazują na innowacyjnych technologiach i elastycznej organizacji produkcji, pobudzających działalność gospodarczą o dużej wartości dodanej i rozwój ekonomiczny [Wojnicka, Tarkowski, Klimczak 2005, s. 9].

Regionalna teoria polaryzacji G. Myrdala wskazuje, że skumulowane procesy wzrostu w danym miejscu wykształcają ośrodki wzrostu i powodują zróżnicowania w odniesieniu do pozostałych obszarów. Procesy te są następstwem pozytywnych zmian, zachodzących w strukturze produkcji, inwestycjach, zasobach

pracy, dochodach, wzorcach konsumpcji. Regionalne ośrodki wzrostu absorbują mobilne czynniki produkcji z peryferii regionu, stając się głównym miejscem wytwarzania innowacji, usług wyższego rzędu, ośrodkiem administracji. Przyczyną polaryzacji rozwoju regionalnego są efekty „wyłukiwania” z regionu mobilnych czynników produkcji. Teoria wskazuje również na pewne efekty rozprzestrzeniania się procesów rozwoju, np. przenoszenie inwestycji z centrum na peryferie czy przepływ nowych technologii. Mimo pewnych impulsów rozwojowych, płynących na peryferie, efekty „wymywania” z otoczenia są silniejsze od procesów rozprzestrzeniania [Lisowski 2004, s. 310]. Konieczny jest w tym przypadku interwencjonizm, wspierający obszary peryferyjne.

Zgodnie z teorią „uczącego się regionu” R. Floridy, podstawowym czynnikiem rozwoju regionalnego jest innowacyjność – technologiczna, produktowa, organizacyjna, marketingowa [Metody oceny... 2006, s. 24]. Najważniejsze staje się zorientowanie regionu na kreowanie zasobów niematerialnych takich jak: kwalifikacje, wiedza, umiejętności i kompetencje [Nowińska-Łaźniewska 2004, s. 32]. Podmioty odpowiedzialne za stymulowanie procesów rozwojowych w regionie powinny wspierać rozwój nauki i badań, rozwój kapitału ludzkiego, wdrażanie wysokiej techniki w przedsiębiorstwach. Tworzenie regionalnego systemu innowacji powinno stymulować współpracę siecią między ośrodkami naukowymi i podmiotami gospodarczymi. Istotną rolę odgrywają w tym systemie takie instytucje jak: parki naukowo-technologiczne, centra transferu technologii czy centra innowacji [Metody oceny... 2006, s. 25]. Koncepcja „regionów uczących się” wykorzystuje dorobek teorii rozwoju lokalnego, innowacji, środowisk przedsiębiorczości oraz zjawisk globalizacji [Nowińska-Łaźniewska 2004, s. 32].

Nowa teoria wzrostu P. Romera i R. E. Lucasa wykazuje związek z neoklasyką teorią wzrostu, jak też z teorią polaryzacji. Teoria ta ma na celu wyjaśnienie długotrwałego wzrostu regionalnego, konwergencji i dywergencji oraz regionalnego tempa wzrostu [Nowińska-Łaźniewska 2004, s. 43-44]. Wiedza techniczna jest podstawowym czynnikiem produkcji, różnicującym procesy wzrostu. Postęp techniczny jako zmienna endogeniczna jest także konsekwencją nakładów ponoszonych przez przedsiębiorstwa i władze [Nowińska-Łaźniewska 2004, s. 44]. Nowa teoria wzrostu kładzie akcent na postęp techniczny (czynnik wzrostu gospodarczego) i wiedzę jako atrybut kapitału ludzkiego. Wskazuje kapitał ludzki (wiedzy, kwalifikacji, umiejętności, efektów uczenia przez działanie – *learning by doing*), ze względu na jego mobilność przestrzenną, jako bardzo ważny czynnik determinujący procesy wzrostu i zróżnicowania rozwoju regionalnego.

Koncepcja nowej geografii ekonomicznej, zapoczątkowana przez P. Krugmana we wczesnych latach 90., znalazła szerokie uznanie w wyjaśnianiu procesu zróżnicowania rozwoju regionalnego. W swych założeniach koncepcja zakłada, że rozwój regionalny oraz koncentracja działalności gospodarczej w geograficznej przestrzeni ekonomicznej są wyjaśniane przez kilka, traktowa-

nych łącznie, czynników, a mianowicie: korzyści skali wewnętrznego rynku zbytu, rozprzestrzenianie się nowej wiedzy (efekt *spill-over*), efekty popytu kreowanego przez rynek wewnętrzny, obniżone koszty związane z wymianą handlową (transakcyjne, transportowe). Największą tendencją do kumulowania się powyższych czynników wykazują aglomeracje [Churski 1995, s. 4; Rokicki, s. 5]. W zależności od uwarunkowań wyjściowych i oddziaływania wskazanych czynników, zachodzą procesy konwergencji bądź dywergencji rozwoju regionalnego.

Koncepcja „centrum-peryferie”, opracowana przez J. Friedmana, przyjmuje założenie, że centra gospodarcze, tj. obszary o dużym zagęszczeniu innowacji, w których lokowana jest zasadnicza działalność gospodarcza, mają dominującą pozycję nad peryferiami. Jednostki zurbanizowane, obszary metropolitalne, tworzące klimat do innowacji, wykazują wysoką dynamikę zmian gospodarczych, kulturowych, a także politycznych [Friedman 1974, s. 18-21]. Poziom pośredni pomiędzy centrum a peryferiami tworzą tzw. semiperyferia. W założeniach teorii podkreśla się silną zależność rozwoju obszarów peryferyjnych od koniunktury centrum. Mając na uwadze wyjściową nierównowagę w rozwoju pomiędzy tymi obszarami, następuje „wysysanie” czynników z peryferii, które w rezultacie stają się obszarami niedorozwoju. Procesy jeszcze bardziej potęgują się w przypadku kryzysu, który rozprzestrzenia się z centrum na obszary peryferyjne [Wojnicka, Tarkowski, Klimczak 2005, s. 8]. Natomiast na wyższych etapach rozwoju występują tendencje odśrodkowe (efekty przesączenia), przejawiające się w przenoszeniu działalności i zasobów na peryferia. Koncepcja „centrum-peryferie” (rozwoju zależnego) zwraca uwagę na nierówności społeczno-gospodarcze w różnych skalach przestrzennych.

4. Koncepcje rozwoju egzogenicznego i endogenicznego

Teoretyczne analizy, dotyczące koncepcji rozwoju regionalnego, umożliwiają ich podział na dwie grupy, adresowane typowo do regionów peryferyjnych, tj.:

- 1) koncepcje rozwoju egzogenicznego (oparte na czynnikach zewnętrznych, teorie typu odgórnego);
- 2) koncepcje rozwoju endogenicznego (bazujące na czynnikach wewnętrznych, teorie typu oddolnego).

W porównaniu z regionami metropolitalnymi czy dużymi ośrodkami makroekonomicznymi obszary peryferyjne charakteryzują typowe cechy regionów zacofanych pod względem społeczno-ekonomicznym. Występuje tu z reguły dominacja tradycyjnych sektorów gospodarki, słaba dostępność komunikacyjna, brak potencjału badawczo-rozwojowego, słaby dostęp do ośrodków naukowych czy niski poziom technologiczny itp. Punktem wyjścia tych koncepcji jest zatem dążenie do zapoczątkowania procesów umożliwiających rozwój regionów pery-

feryjnych, mając na uwadze główne bariery decydujące o ich peryferyjności i zacofaniu gospodarczym.

Koncepcje rozwoju egzogenicznego (odgórnego) w swych założeniach opierają się na czynnikach zewnętrznych. Zwolennicy tego podejścia twierdzą, iż niewystarczające do pobudzenia rozwoju regionów peryferyjnych jest bazowanie jedynie na wewnętrznych możliwościach i potencjale regionu. Czynnikiem, który może zdynamizować rozwój tych regionów, daje szansę na pokonanie ich peryferyjności, jest otwarcie się na inwestycje podmiotów zagranicznych (zwłaszcza prywatnych), na transfer technologii, innowacji. Tylko współpraca z zewnętrznymi podmiotami, transfer zewnętrznych doświadczeń czy instytucji stwarza możliwości szybszego tempa rozwoju regionalnego. Działania władz publicznych powinny być skierowane m.in. na podwyższanie wykształcenia społeczności regionalnej, poprawę dostępności komunikacyjnej czy wsparcie rozwoju przedsiębiorczości. Przyjmując za podstawę naturalny proces „rozlewania się” (*spill over*) doświadczeń i kapitału z centrum na peryferia, koncepcje rozwoju egzogenicznego wskazują na istotną rolę zewnętrznych inwestycji i zewnętrznego finansowania (prorozwojowego) [Grosse 2007b, s. 28-29].

Koncepcje rozwoju endogenicznego (oddolnego) bazują na wykorzystaniu czynników wewnątrzregionalnych. Endogeniczna polityka rozwoju regionalnego opiera się na założeniu, iż regionom powinno się pozostawić autonomię, aby mogły samodzielnie kształtować i determinować długookresowe kierunki własnego rozwoju. Zastosowanie omawianej koncepcji zmniejsza ryzyko rozwoju zależnego regionów peryferyjnych od centralnych ośrodków krajowych, a także nadmiernego uzależnienia od dużych inwestorów zewnętrznych, którzy decydują o umiejscowieniu własnych inwestycji [Grosse 2007b, s. 51]. Tym samym stwarza możliwość inwestowania wewnętrznego kapitału, zgodnie z lokalnymi uwarunkowaniami i potrzebami miejscowych strategii rozwojowych. Twórcy teorii rozwoju endogenicznego uważają, że regiony peryferyjne często nie doceniają własnego potencjału endogenicznego i wynikających stąd możliwości rozwoju⁴. Dlatego tak istotne jest racjonalne wykorzystanie naturalnych zasobów regionu i kwalifikacji mieszkańców oraz inwestowanie w zróżnicowanie gospodarki regionu (potencjał ekonomiczny) [Stawasz 2004, s. 68] postrzegane poprzez pryzmat uwarunkowań politycznych, kulturowych, ekologicznych i społecznych [Głąbicka, Grewiński 2003, s. 29].

5. Modele polityki regionalnej

Proces rozwoju regionalnego ma wielowymiarowy charakter, dlatego też w jego badaniach i opisach przyjmowane są często założenia upraszczające [Kosiedowski 2001, s. 28], a polityka rozwoju regionalnego jest szeroko rozumiana i uwzględnia różnorodność uwarunkowań przyrodniczych, społecznych, gospo-

⁴ Por. rozważania o czynnikach wzrostu endogenego [Domański 2003, s. 53-59].

darczych poszczególnych regionów [Makulska 2004, s. 11]. W literaturze różniane są pojęcia *polityka rozwoju regionu* i *polityka regionalna*. Polityka rozwoju regionu (polityka intraregionalna) jest definiowana jako „działania władzy publicznej polegające na określaniu celów, środków oraz wykorzystywaniu czynników i narzędzi do kształtowania w określonym kierunku i czasie przebiegu zjawisk i procesów społecznych, gospodarczych i środowiskowych w regionie” [Malik 2011, s. 25]. Polityka regionalna (tzw. polityka interregionalna) jako polityka publiczna realizowana jest wobec regionów przez szczebel krajowy czy Unię Europejską, wspierając zjawiska rozwojowe regionów [Malik 2011; Szlachta 1996, s. 16]. Nowoczesna polityka regionalna ukierunkowana jest na podnoszenie konkurencyjności regionów [por. m.in. Klamut 2011; Klamut, Cybulski 2000], choć w praktyce poszukuje rozwiązań łączących wspieranie obszarów o niższym poziomie rozwoju z działaniami prokonkurencyjnymi.

Dyskusje wśród regionalistów dotyczą wyboru między dwoma zasadniczymi modelami polityki regionalnej:

- 1) modelem wyrównawczym – preferującym działania polegające na wyrównywaniu dysproporcji między regionami, transferze środków z regionów najwyżej rozwiniętych do regionów opóźnionych czy kierowania środkami z unijnego budżetu do regionów wymagających pomocy;
- 2) modelem polaryzacyjno-dyfuzyjnym – wspierającym przede wszystkim regiony o najwyższym poziomie rozwoju (tzw. „bieguny wzrostu” lub „lokomotywy postępu”), co w myśl hipotezy Williamsona prowadzi do międzyregionalnej dywergencji, a następnie w kolejnych etapach rozwoju do międzyregionalnej konwergencji [Gawlikowska-Hueckel 2002, s. 238-242; Szlachta, Zaleski 2010, s. 43-44].

W praktyce model dyfuzyjno-polaryzacyjny i model wyrównawczy wzajemnie się uzupełniają. Możemy to także wywnioskować ze zmieniających się celów polityki regionalnej Unii Europejskiej w poszczególnych okresach programowania.

6. W kierunku nowego kształtu polityki rozwoju regionalnego

W obliczu globalnego kryzysu finansowego problemem otwartym jest kształt przyszłej polityki regionalnej Unii Europejskiej, która pozwalałaby na elastyczne dostosowanie do nowych zmian i pojawiających się wyzwań. Szeroko zakrojona dyskusja jest prowadzona zarówno na poziomie Unii Europejskiej, jak i w ramach państw należących do OECD [por. m.in. Barca 2009; Dyrekcja Generalna... 2008; Komisja Europejska 2010b]. Kryzys ekonomiczny spowodował w wielu krajach konieczność zmiany kierunków interwencji rządowych. W niektórych krajach wymusił ponowną ocenę przyjętych strategii krajowych oraz zapewnienie, aby nadrzędne priorytety przyczyniały się do maksymalizacji możli-

wości wzrostu, innowacji i zrównoważonego rozwoju [University of Strathclyde Glasgow 2010, s. 3].

Jednym z głównych priorytetów polityki Komisji Europejskiej i Komitetu Regionów jest pobudzenie wzrostu gospodarczego i poprawa sytuacji na rynku pracy. Jak podkreśla Przewodniczący Komisji Europejskiej J. M. Barroso, jedynym sposobem do osiągnięcia tych celów jest wzmożona integracja i współpraca zarówno na płaszczyźnie europejskiej, jak i na poziomie regionalnym, ale bez stabilności na poziomie regionów nie uda się osiągnąć stabilizacji gospodarczej w ramach zjednoczonej Unii Europejskiej [European Commission... December 2011 – January 2012].

Agenda Terytorialna Unii Europejskiej *W kierunku bardziej konkurencyjnej i zrównoważonej Europy i zróżnicowanych regionów* wskazuje, że działania na rzecz wzmocnienia spójności terytorialnej w kluczowy sposób warunkują osiągnięcie trwałego rozwoju gospodarczego oraz spójności społecznej i ekonomicznej. Pojęcie spójności terytorialnej zostało zdefiniowane jako „stały, oparty na współpracy proces angażujący różnych uczestników i interesariuszy rozwoju terytorialnego na szczeblu politycznym, administracyjnym i technicznym. Współpracę tę determinują uwarunkowania historyczne, kulturowe, a także instytucjonalne w każdym z państw członkowskich” [Informal Ministerial... 2007, s. 1-2].

Zielona Księga w sprawie spójności terytorialnej – przekształcenie różnorodności terytorialnej w siłę Komisji Europejskiej zapoczątkowała szeroko zakrojoną dyskusję pomiędzy władzami krajowymi, regionalnymi i lokalnymi, stowarzyszeniami, organizacjami pozarządowymi oraz przedstawicielami społeczeństwa obywatelskiego. Zasadniczym celem było osiągnięcie lepszego zdefiniowania i zrozumienia pojęcia spójności terytorialnej oraz jej konsekwencji dla przyszłej polityki spójności Unii Europejskiej realizowanej po 2013 r. [Ministerstwo Rozwoju Regionalnego 2009, w tym: Gorzelak 2009, s. 64-69; Markowski 2009, s. 70-83; Śleszyński 2009, s. 84-108; Szlachta, Zaleski 2009, s. 145-185; Dutkowski 2009, s. 231-306]. Wyznaczone zostały główne kierunki działań, służące wzmocnieniu spójności terytorialnej, w tym w szczególności [Komisja Europejska 2008]:

- potrzeba zintegrowanego podejścia do rozwiązywania problemów na szczeblu terytorialnym;
- zapewnienie lepszej współpracy wychodzącej poza granice jednego kraju członkowskiego;
- prowadzenie polityki terytorialnej w sposób skoordynowany z polityką sektorową⁵;
- zaangażowanie nowych partnerów (interesariuszy) rozwoju terytorialnego ze szczebla regionalnego, krajowego i europejskiego;

⁵ Aspekt ten podkreśla m.in. J. Wilkin w odniesieniu do rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, wskazując jako ważną cechę ewolucji polityki UE jej „zorientowanie terytorialne, a nie tylko sektorowe” [Wilkin 2010, s. 272].

- zdefiniowanie wskaźników ilościowych i jakościowych oraz wartości docelowych, do których regiony powinny dążyć celem osiągnięcia spójności terytorialnej.

W opracowaniu *Regiony 2020* przedstawiona została analiza – w perspektywie do roku 2020 – najbardziej prawdopodobnego wpływu, jaki będą wywierać 4 kluczowe wyzwania, z którymi borykają się aktualnie regiony europejskie, a mianowicie⁶:

- zjawisko globalizacji;
- różnice demograficzne;
- poważne skutki zmian klimatu;
- wyzwania związane z niestabilnością na rynkach energetycznych.

Wymienione powyżej zjawiska, choć w różnym wymiarze, będą wywierały wpływ na wszystkie regiony Unii Europejskiej.

Europejska polityka spójności jest obecnie kształtowana w świetle następujących priorytetów wyznaczonych przez strategię *Europa 2020* [Komisja Europejska 2010a; Mendez, Bachtler, Wislade 2010, s. 6]:

- 1) „inteligenty rozwój” – rozwój gospodarki opartej na wiedzy i innowacjach;
- 2) „zrównoważony rozwój” – wspieranie gospodarki bardziej konkurencyjnej oraz racjonalnie, wykorzystującej zasoby i przyjaznej środowisku;
- 3) „rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu” – wspieranie gospodarki o wysokim zatrudnieniu, zapewniającej wysoką spójność społeczną i terytorialną.

Poniżej wskazano główne dziedziny rozwoju w ramach strategii *Europa 2020*, podkreślając, iż ukierunkowane propozycje działań zostały zawarte m.in. w konkretnych inicjatywach flagowych UE (tabela 1.).

Tabela 1. Priorytety i inicjatywy flagowe strategii *Europa 2020*

Inteligentny rozwój	Zrównoważony rozwój	Rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu
Innowacje Inicjatywa flagowa UE: „Innowacyjna Unia”	Zmiany klimatyczne i sektor energetyczny Inicjatywa flagowa UE: „Europa efektywnie korzystająca z zasobów”	Umiejętności i zatrudnienie Inicjatywa flagowa UE: „Program na rzecz nowych umiejętności i zatrudnienia”
Edukacja Inicjatywa flagowa UE: „Mobilna młodzież”		
Spółeczeństwo cyfrowe Inicjatywa flagowa UE: „Cyfrowy program dla Europy”	Konkurencyjność Inicjatywa flagowa UE: „Polityka przemysłowa w erze globalizacji”	Zwalczanie ubóstwa Inicjatywa flagowa UE: „Platforma europejska przeciwko ubóstwu”

Źródło: opracowanie na podstawie [Mendez, Bachtler, Wislade 2010, s. 6]

⁶ Analizę strategicznych wyzwań opracowano na podstawie [Dyrekcja Generalna... 2008, s. 3-17].

Realizacja priorytetów, nakreślonych w unijnej *Strategii na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu Europa 2020*, będzie analizowana i monitorowana poprzez szereg celów szczegółowych.

W piątym raporcie na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej pt. „Inwestowanie w przyszłość Europy” przedstawiono kierunki reformy polityki spójności przyczyniającej się do rozwoju społeczno-gospodarczego UE oraz poprawy dobrobytu jej mieszkańców, w tym w szczególności [Komisja Europejska 2010b, s. 4]:

- koncentrację zasobów krajowych i unijnych na niewielkiej liczbie priorytetów stanowiących odpowiedź na cele zidentyfikowane w strategii *Europa 2020*;
- określenie racjonalnych strategii makroekonomicznych oraz przyjaznego otoczenia mikroekonomicznego;
- wzmocnienie ram regulacyjnych i instytucjonalnych;
- wzmocnienie systemu bodźców i zachęt do podejmowania reform usprawniających politykę spójności;
- jasne zdefiniowanie systemów monitoringu i oceny;
- zwiększenie zakresu korzystania z nowych instrumentów finansowych;
- uproszczenie i usprawnienie systemów zarządzania.

W ramach Unii Europejskiej obserwuje się zróżnicowanie poziomu rozwoju regionalnego, mierzone za pomocą PKB na mieszkańca, co skutkuje wyraźnym podziałem na regiony bardziej i mniej rozwinięte. W raporcie zauważa się potrzebę znalezienia nowej, pośredniej kategorii pomiędzy tymi dwoma skrajnymi kategoriami, która zastąpiłaby dwa stosowane w aktualnej perspektywie finansowej mechanizmy *phasing-in* i *phasing-out*. U podstaw nowej kategorii pośredniej leży dążenie do zapewnienia bardziej sprawiedliwego podejścia do regionów o podobnym poziomie rozwoju gospodarczego.

7. Nowy paradygmat polityki regionalnej

Zagadnienie rozwoju regionalnego stanowi przedmiot rozważań w jednym z raportów OECD pt. *Investing or Growth: Building Innovative Regions*. Istnienie trwałych dysparytetów rozwojowych jest dowodem na to, że w gospodarce występują niewykorzystane zasoby i potencjały rozwojowe. Podkreśla się, że stosowanie tradycyjnej polityki regionalnej nie prowadzi do osiągnięcia zadowalających wyników. Centralnie zarządzana redystrybucja subsydiów jest zbyt rozproszona w wielu regionach zapóźnionych, aby umożliwić wzrost gospodarczy, a w rezultacie skutkuje takim stopniem współzależności, który ogranicza przedsiębiorczość i powoduje zniekształcenia rynków. Z tego względu powinno się prowadzić bardziej selektywne działania na rzecz wspierania rozwoju, które – zarówno z punktu widzenia efektywności, jak i równości – będą koncentrować się na najslabiej rozwiniętych regionach. Podstawowym uzasadnieniem dla odnowionej polityki regio-

nalnej jest przekonanie, że prosta koncentracja zasobów niekoniecznie w sposób jednoznaczny prowadzi do wzrostu aglomeracji. Nie powinno się zatem przyjmować za pewnik, że aglomeracja zawsze przyspiesza rozwój społeczno-gospodarczy. Wzrost jest uwarunkowany istnieniem wspólnego rynku pracy, sieci powiązań pomiędzy firmami i przepływu wiedzy. Wydaje się, że kluczem do rozwoju jest sposób wykorzystania aktywów, a także współdziałanie różnych zainteresowanych podmiotów oraz sposób, w jaki efekty synergiczne są wykorzystywane w różnych typach regionów. Rynek zatem nie zawsze samodzielnie może prowadzić do osiągnięcia wzrostu [OECD 2009, s. 3].

W ciągu ostatnich kilku lat kraje należące do OECD promują nową odmianę polityki regionalnej, nastawioną na pomoc każdemu regionowi – zarówno biednemu, jak i nie – w celu zwiększenia swojej własnej przewagi komparatywnej, przyczyniającej się do osiągnięcia celów krajowych (tabela 2.). Z przedstawionego poniżej zestawienia wynika, że polityka regionalna ewoluowała z krótkoterminowych subsydiów na rzecz znacznie szerszych, długoterminowych działań rozwojowych, zorientowanych na podniesienie konkurencyjności regionalnej [OECD 2009, s. 4].

Tabela 2. Stary i nowy paradygmat polityki regionalnej

Wyszczególnienie	Stary paradygmat	Nowy paradygmat
Cele	<p>Duży nacisk na działania wyrównawcze.</p> <p>Regiony zapóźnione traktowane jednorodnie, bez uwzględniania ich wewnętrznej i zewnętrznej specyfiki.</p>	<p>Dostrzeganie różnicowań międzyregionalnych i niewykorzystanych możliwości we wszystkich regionach.</p> <p>Polityka akcentująca konkurencyjność regionalną jako kluczowy motor wzrostu.</p>
Jednostka interwencji	Jednostki administracyjne.	Funkcjonalne obszary gospodarcze.
Strategie	Podejście sektorowe.	Projekty zintegrowanego rozwoju.
Narzędzia	Subsidia i pomoc publiczna.	Połączenie kapitału miękkiego i twardego (kapitał akcyjny, rynku pracy, środowiska biznesu, kapitał społeczny i sieć powiązań).
Aktorzy	Administracja centralna.	Różne szczeble administracji rządowej i samorządowej, a także aktorzy społeczni i przedstawiciele świata biznesu.

Źródło: opracowanie na podstawie [OECD 2009, s. 4]

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż w nowym paradygmacie polityki regionalnej w obliczu rosnącej liczby aktorów rynkowych podkreśla się konieczność poprawy tzw. wielopoziomowego zarządzania (*multi-level governance*), zarówno na poziomie wspólnotowym, jak i krajowym. Ponadto zwraca się uwagę na potrzebę podejścia funkcjonalnego, które zapewnia większą elastyczność działania w odniesieniu do jednostek tworzących terytorium Wspólnoty. Jest to podyktowane faktem, iż problemy, z którymi borykają się regiony, oraz stojące przed nimi wyzwania wychodzą poza istniejące aktualnie granice administracyjne [Ministerstwo Rozwoju Regionalnego 2009, s. 12].

Powszechnie uznaje się, że skuteczne i wydajne ramy instytucjonalne są niezbędnym warunkiem przełamania peryferyjności i efektywnej realizacji polityki regionalnej. W programach wielu państw członkowskich UE, a zwłaszcza tych ze słabościami strukturalnymi, kluczowe miejsce zajmuje reforma administracji publicznej, ukierunkowana na stworzenie środowiska sprzyjającego rozwojowi i konkurencji. Analizując system zarządzania polityką regionalną w wymiarze gospodarczym, społecznym oraz terytorialnym, należy również zwrócić uwagę na potencjalnie dużą rolę inwestycji publicznych, zwłaszcza dla rozwoju regionów opóźnionych. Jednym z niezbędnych warunków, aby wzrost inwestycji publicznych stymulował wzrost gospodarczy, jest dobre zarządzanie instytucjonalne.

Zakończenie

Teorie rozwoju regionalnego, wyjaśniające mechanizmy i procesy zróżnicowania, oscylują między koncepcjami egzogenicznymi a koncepcjami endogenicznymi. W tych pierwszych szanse na pokonanie peryferyjności umożliwiają inwestycje zewnętrzne, transfer technologii i innowacji czy instytucji, zgodnie z zasadą procesu „rozlewania się” (*spill over*) kapitału i doświadczeń z centrum na peryferia. Koncepcje endogeniczne podkreślają rolę wewnętrznych potencjałów regionu, a zwłaszcza kwalifikacji kapitału ludzkiego, unowocześnienia i budowania nowych zasobów endogenicznych. W obu koncepcjach polityka regionalna powinna umożliwiać tworzenie określonej „masy krytycznej” procesów wzrostowych gospodarki, wspierać uruchomienie trwałych i samodzielnych procesów rozwojowych.

W dotychczasowym rozwoju polityki regionalnej wskazuje się na dwa jej zasadnicze modele, tj. model wyrównawczy oraz model dyfuzyjno-polaryzacyjny. W praktyce oba modele wzajemnie się uzupełniają. Możemy to także wywnioskować ze zmieniających się celów polityki regionalnej Unii Europejskiej w poszczególnych okresach programowania.

Polityka rozwoju regionalnego kształtuje się obecnie pod wpływem zmian zachodzących w sferze społecznej, demograficznej, gospodarczej i finansowej, determinowanych przez procesy globalizacyjne i integracyjne. Problemem

otwartym jest kształt przyszłej polityki rozwoju regionalnego. W nowej perspektywie programowej kierunki te wyznaczają priorytety strategii *Europa 2020*, kreowania rozwoju inteligentnego, rozwoju zrównoważonego i sprzyjającego włączeniu społecznemu. Ewoluuje ona w kierunku długoterminowych działań rozwojowych, zorientowanych na podniesienie konkurencyjności regionów, kreując bardziej inwestycje pro wzrostowe i proinnowacyjne.

Literatura

1. Bagdziński S. L., Maik W., Potoczek A., 1995, *Polityka rozwoju regionalnego i lokalnego w okresie transformacji systemowej*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń.
2. Barca F., 2009, *Program na rzecz zreformowanej polityki spójności (An Agenda for a Reformed Cohesion Policy). Raport*, kwiecień.
3. Churski P., 1995, *Rozwój regionalny w warunkach transformacji gospodarczej i integracji europejskiej*, [w:] *Polityka rozwoju regionalnego i lokalnego w okresie transformacji systemowej*, S. L. Bagdziński, W. Maik, A. Potoczek (red.), Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń.
4. Domański R., 2003, *Nowe ujęcie koncepcji endogennego wzrostu regionów szansą dla regionów peryferyjnych*, [w:] *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, A. Bołtromiuk (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
5. Dutkowski M., 1999, *Uwarunkowania i czynniki rozwoju regionów Polski Północnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
6. Dutkowski M., 2009, *Instrumenty mierzenia spójności terytorialnej – zestaw wskaźników jej mierzenia, badanie wpływu terytorialnego*, [w:] *Spójność terytorialna wyzwaniem polityki rozwoju Unii Europejskiej. Polski wkład w debatę*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
7. Dyrekcja Generalna ds. Polityki Regionalnej, Komisja Europejska, 2008, *Sprawozdanie Regiony 2020. Ocena przyszłych wyzwań regionów UE (Regions 2020. An Assessment of Future Challenges for EU Regions)*, listopad.
8. European Commission, Committee of the Regions, *Regions cities of Europe*, Newsletter of the Committee of the Regions, No. 75, December 2011 – January 2012.
9. Friedman J., 1974, *Ogólna teoria rozwoju spolaryzowanego*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, nr 1-2.
10. Gawlikowska-Hueckel K., 2002, *Procesy rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej. Konwergencja czy dywergencja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
11. *Geografia polskiego kryzysu. Kryzys peryferii czy peryferia kryzysu?*, 2009, G. Gorzelak (red.), Regional Studies Association, Sekcja Polska, EUROREG, Warszawa.
12. Głębicka K., Grewiński M., 2003, *Europejska polityka regionalna*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
13. Gorzelak G., 2009, *Uwagi nt. dokumentu UE „Green Paper Territorial Cohesion Turning territorial diversity into strength”*, [w:] *Spójność terytorialna wy-*

- zwaniem polityki rozwoju Unii Europejskiej. Polski wkład w debatę, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa
14. *Gospodarka regionalna i lokalna*, 2008, Z. Strzelecki (red.), PWN, Warszawa.
 15. Grosse T. G., 2007a, *Innowacyjna gospodarka na peryferiach?*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
 16. Grosse T. G., 2007b, *Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1 (27).
 17. Informal Ministerial Meeting on Urban Development and Territorial Cohesion in Leipzig on 24/25 May 2007, *Agenda Terytorialna Unii Europejskiej – W kierunku bardziej konkurencyjnej i zrównoważonej Europy i zróżnicowanych regionów (Territorial Agenda of the European Union – Towards a More Competitive and Sustainable Europe of Diverse Regions)*.
 18. Klamut M., 2011, *Konkurencyjność i spójność w polityce rozwoju Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław.
 19. Klamut M., Cybulski L., 2000, *Polityka regionalna i jej rola w podnoszeniu konkurencyjności regionów*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego, Wrocław.
 20. Kociszewski K., 2010, *Uniwersalne teorie rozwoju gospodarczego*, [w:] *Ekonomia rozwoju*, B. Fiedor, K. Kociszewski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław.
 21. Komisja Europejska, 2008, *Zielona księga w sprawie spójności terytorialnej. Przekształcenie różnorodności terytorialnej w siłę (Green Paper on Territorial Cohesion. Turning territorial diversity into strength)*, Komunikat Komisji do Rady, Parlamentu Europejskiego, Komitetu Regionów i Komitetu Ekonomiczno-Społecznego, COM (2008) 616, Bruksela, październik.
 22. Komisja Europejska, 2010a, *Piąty Raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej pt. Inwestowanie w przyszłość Europy*, listopad.
 23. Komisja Europejska, 2010b, *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu. Komunikat Komisji*, Bruksela, KOM (2010) 2020, wersja ostateczna 3.3.2020.
 24. Korenik S., 2004, *Rozwój regionalny – nowe tendencje*, [w:] *Gospodarka – przestrzeń – rozwój*, K. Wilk, M. Łyszczak (red.), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego, Wrocław.
 25. Kudłacz T., 1999, *Programowanie rozwoju regionalnego*, PWN, Warszawa
 26. Landes D. S., 2000, *Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci, a inni tak ubodzy*, „Muza”, Warszawa.
 27. Lisowski P., 2004, *Innowacyjność w teoriach rozwoju regionów*, [w:] *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, A. Jewtuchowicz (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
 28. Makulska D., 2004, *Instrumenty polityki regionalnej w Polsce*, SGH, Warszawa.
 29. Malik K., 2011, *Ewaluacja polityki rozwoju regionu. Metody, konteksty i wyznaczniki rozwoju zrównoważonego*, Studia KPZK PAN, t. 135, Warszawa.
 30. Markowski T., 2009, *Opinia w sprawie Komunikatu Komisji pt. „Zielona Księga w sprawie spójności terytorialnej – przekształcenie różnorodności terytorialnej w siłę”*, [w:] *Spójność terytorialna wyzwaniem polityki rozwoju Unii*

- Europejskiej. Polski wkład w debatę*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
31. Mendez C., Bachtler J., Wislade F., 2010, *Setting the stage for the reform of Cohesion Policy after 2013*, EoRPA Paper, No. 10/5, University of Strathclyde Glasgow – dokument przygotowany na 31. spotkanie EoRPA w dniach 3-5 października.
 32. *Metody oceny rozwoju regionalnego*, 2006, D. Strahl (red.), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego, Wrocław.
 33. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2009, *Spójność terytorialna wyzwaniem polityki rozwoju Unii Europejskiej. Polski wkład w debatę*, Warszawa.
 34. Nowińska-Łażniewska E., 2004, *Relacje przestrzenne w Polsce w okresie transformacji w świetle teorii rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań.
 35. OECD, 2009, *Investing or Growth: Building Innovative Regions. Policy Report*, Spotkanie na szczepku ministerialnym, marzec.
 36. Proniewski M., 1996, *Polityka kształcenia jako czynnik rozwoju regionalnego (na przykładzie Niemiec)*, Wydawnictwo Filii Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok.
 37. Silski Z., 2000, *Elementy ekonomiki i polityki regionalnej*, Wydawnictwo Udzielniiane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin.
 38. Stawasz D., 2004, *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju regionu: teoria i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
 39. Strzelecki Z., 2008, *Polityka regionalna*, [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna*, Z. Strzelecki (red.), PWN, Warszawa.
 40. Szlachta J., 1996, *Główne problemy polityki rozwoju regionalnego Polski na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] *Strategiczne wyzwania dla polityki rozwoju regionalnego Polski*, Friedrich Ebert Stiftung, Warszawa,
 41. Szlachta J., Zaleski J., 2009, *Spójność terytorialna w kontekście reformy europejskiej polityki strukturalnej – operacjonalizacja wymiaru terytorialnego*, [w:] *Spójność terytorialna wyzwaniem polityki rozwoju Unii Europejskiej. Polski wkład w debatę*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
 42. Szlachta J., Zaleski J., 2010, *Kierunki polityki regionalnej Polski do roku 2020*, „Gospodarka Narodowa”, nr 10.
 43. Szymła Z., 2004, *Podstawy rozwoju regionalnego*, [w:] *Gospodarka – przestrzeń – rozwój*, K. Wilk, M. Łyszczak (red.), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego, Wrocław.
 44. Śleszyński P., 2009, *Przestrzeń – region – terytorium. Wokół „Zielonej Księgi w sprawie spójności terytorialnej”*, [w:] *Spójność terytorialna wyzwaniem polityki rozwoju Unii Europejskiej. Polski wkład w debatę*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa
 45. University of Strathclyde Glasgow, 2010, *Regional Policy and Recovery from the Economic Crisis, Annual Review of Regional Policy in Europe*, EoRPA Paper, No. 10/1, dokument przygotowany na 31. spotkanie EoRPA w dniach 3-5 października.
 46. Wilkin J., 2010, *Ewolucja polityki Unii Europejskiej wobec rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] *Europejskie wyzwania dla Polski i jej regionów*, A. Tucholska (red.), Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.

47. Wojnicka E., Tarkowski M., Klimczak P., 2005, *Przestrzenne i regionalne zróżnicowania ośrodków wzrostu. Polaryzacja a wyrównywanie szans rozwojowych. Przegląd dla kształtowania polityki regionalnej państwa. Ekspertyza wykonana na zlecenie Ministerstwa Gospodarki i Pracy*, Gdynia – Rzeszów, styczeń.

Źródła internetowe

1. Rokicki B., Teoria ekonomiczna a regionalne zróżnicowanie rynku pracy, <http://www.rynekpracy.edu.pl/pdf/teoria-ekonomiczna-a-regionalne-zroznicowanie.pdf> (data dostępu: 30.03.2010 r.).